

CERCETĂRI ASUPRA DEMOTICULUI „SAKKAS”

Anton ADĂMUȚ¹

Abstract: *W. Theiler has described Ammonius Sakkas as „ein großer Schatten”, the shadow perhaps of a Buddhist monk, an Egyptian philosopher, or even the author of the Areopagite corpus. Certainly, the figure of Ammonius Sakkas remains shrouded in mystery, as does his doctrine, just as the character remains an “extremely irritating figure for historians of philosophy”. Although initially for Theiler Ammonius was „a great shadow”, relying on the evidence that the Christian Origen had been among Ammonius’s listeners and using him as a source for Ammonius’ teachings, together with what is known about Sakkas from the texts of Porphyry, Hierocles, and a few other sources, Theiler became convinced that Ammonius was not such an obscure figure. The way in which he reconstructs Ammonius’s philosophy is ingenious but not convincing. H.-R. Schwyzer, cautious and critical of the alleged evidence, has shown how little can be known about Ammonius. In his text, Schwyzer gathers the testimony about Ammonius at the beginning of the book. 7 testimonies are taken from Porphyry (6 from the Vita Plotini and one from Adversus Christianos); 6 come from the Christian authors, Origen, Eusebius, Jerome, Nemesius and Theodoret; one from the pagan historian Ammianus Marcellinus; 4 from Hierocles through the Library of Photius, another is taken from Proclus and one from the Neoplatonist Priscian; the last 3 are taken from the writings that the lexiconum Suda dedicated to Ammonius, Plotinus and Origen. These 23 very short texts contain all that we can know about Ammonius Sakkas. What emerges from this study that I propose is that we are denied any trace of certainty regarding the content of Ammonius’s teaching and his onomastics: if we know that the family name was Ammonius, I try in the present text to see why his surname or nickname was Sakkas.*

Keywords: *Ammonius Sakkas, Plotinus, philosophy, etymology, philosophical garb, nickname, surname.*

1. Introducere

„Există, bunăoară, în viața lui Plotin un nume, un nume mare, dar, din nefericire, un nume și atât: Ammonios”². Chestiunea ridică „problemă a

¹ University “Alexandru Ioan Cuza” of Iasi, Romania.

lui Ammonius” comparată de F. Schroeder cu „problema socratică”, până la un punct, pentru că discipolii lui Socrate își portretizează maestrul în conversație în timp ce Plotin și Porfir nu menționează nicăieri porecla Sakkas și nici Eusebiu din Cezareea nu pare a cunoaște epitetul³. Originea poreclei Sakkas a lui Ammonios este neclară. Epitetul nu apare în literatura neoplatonică, este doar ocazional atestat în antichitatea târzie și poate să nu fie contemporan profesorului lui Plotin. În secolul V, episcopul Teodoret din Cir a susținut că porecla s-ar datora faptului că Ammonios căra în tinerețe saci (*sákkous*) cu cereale în portul Alexandriei. Referirea la o haină aspră de filosof, asemănătoare unui sac (*σάκκος/sákkos; saccus/cilicinus*) este mai probabilă dacă epitetul este contemporan⁴ lui Ammonius. Acest mod eminamente evaziv de raportare la maestru a dat naștere unor căutări ciudate, Ammonius fiind larg și aventuros asociat fie unui călugăr budist, fie autorului textelor areopagitice⁵. Cu toate acestea, „problema lui Ammonius”, oricât de dificil de rezolvat, se dovedește a fi mai simplă decât „problema lui Socrate”. Cu Socrate, putem, în cel mai bun caz, să ne formăm o imagine a modului în care puneă întrebări, dar nu și a ceea ce preda, în timp ce relatarea lui Porfir nu lasă nicio îndoială că Plotin era convins că nu prezenta nimic altceva decât filosofia profesorului său care se întorsese la filosofia platoniciană autentică. În cazul lui Socrate, va exista întotdeauna o dezbatere despre cât de mult sau cât de puțin din ceea ce relatează Platon sau Xenofon poate sau nu să fie atribuit lui Socrate ca personaj istoric. Principala dificultate a unei astfel de sarcini constă însă în faptul că nu putem niciodată decide cu certitudine care sunt ideile lui Platon și Xenofon și unde începe elementul socratic! Nu există o astfel de dificultate la Plotin. El nu scrie dialoguri și nu ajunge la concluziile sale în mod dialectic; nu cântărește diferite posibilități fără a lua în cele din urmă o

² Pierre Hadot, *Plotin sau simplitatea privirii*. Traducere de Laurențiu Zoicaș. Prefață de Cristian Bădiliță. Editura Polirom, Iași, 1998, p. 39.

³ Franz Heinrich Kettler, „War Origenes Schüller des Ammonios Sakkas?”, în *Epektasis. Mélanges patristiques offerts au Cardinal Jean Daniélou*. Publiés par Jacques Fontaine et Charles Kannengeisser. Paris, Beauchense, 1972, p. 328.

⁴ Hans-Rudolf Schwyzer, *Ammonios Sakkas, der Lehrer Plotins*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1983, p. 81.

⁵ Frederic M. Schroeder, „Ammonius Saccas”, în *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Herausgegeben von Wolfgang Haase und Hildegard Temporini. Teil II: Principat. Band 36, 1. De Gruyter, Berlin, 1987, p. 494.

decizie; nu își ascunde opiniile în spatele miturilor și nici nu le pune în gura altora, scrierile sale nu se termină niciodată aporetic; nu trasează calea către filosofie ci mai degrabă expune concluziile filosofiei sale încât nu putem presupune aceeași procedură pentru Ammonius⁶ ca pentru Socrate. Toate acestea trebuie să rămână conjecturale și în cel mai bun caz sugestive. Totuși, dacă există orice merit în această abordare, atunci putem avea o explicație pentru înțelegerea „marii umbre” care este Ammonius. Ar fi în mare măsură inclusiv o umbră aruncată de Porfir în interesul propriei succesiuni și proiectată cu atâta succes încât a captivat erudiția antichității târzii, medievale și deopotrivă a lumii moderne⁷.

2. Etimologii necesare

„Un anume Ammonius Sakkas apare în tradiția antică drept fondator al neoplatonismului; dar nu se știe nimic care să justifice această notă”⁸. Să vedem cum stau lucrurile, un exercițiu etimologic îmi este de mare folos, îl desfășor pe larg, etimologia este, nici vorbă, o „formă de gândire”⁹.

La Anatole Bailly¹⁰ aflăm următoarele sensuri ale ocurenței „sakkas”:

- *Sakai, on* = „les Sakes” = „sciți”. *Σakas/Sakas* = un „scit”;
- *Sakas, a* = paharnicul lui Astyages (Xenofon);
- *sakaurakes* = popor „scit”;
- *sakes-palos* = „cel care-și agită scutul”;
- *sakes phóros* = „purtător de scut”/„purtător de barbă mare”;
- ca verb, *sakkeo* = „a filtra” (un lichid oarecare);
- *sakkion* = „sac mic”, „poșetă mică”; alt sens = „cămașă din păr” (*cilicium*¹¹);

⁶ Hans-Rudolf Schwyzer, *Ammonios Sakkas, der Lehrer Plotins*, p. 73.

⁷ Frederic M. Schroeder, „Ammonius Saccas”, în *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, p. 520.

⁸ Wilhelm Windelband, *Gesichte der Philosophie*. Verlag von J.C.B. Mohr. Tübingen und Leipzig, 1900, p. 176.

⁹ Ernst Robert Curtius, *Literatura europeană și Evul Mediu latin*. În românește de Adolf Armbruster, cu o introducere de Alexandru Duțu. Editura Univers, București, 1970, pp. 569-575.

¹⁰ Anatole Bailly, *Dictionnaire Grec-Français*. Librairie Hachette, Paris, 1935, p. 1729.

¹¹ *Cilicium* = „stofă grosieră din păr de capră, numită așa pentru că era originară din Cilicia” (regiune cunoscută pentru producția de păr de capră și producția acestui tip de țesătură) - Antoine Ernout et Alfred Meillet, *Dictionnaire Etymologique de la*

-sakko geneio tróphos = „cel care lasă să-i crească o barbă mare”;

-sakkos/sakos = I. „Țesătură din păr de capră”. Apoi: a) „mantie grosieră”; b) „cămașă de penitență”/cilicie; c) „geantă”, „poșetă”; d) „filtru”. II. „Barbă lungă și groasă”;

-sakko phóros/σάκκο φόρος = „care poartă îmbrăcăminte grosieră”;

-sakos = „scut de răchită (sau alt lemn) acoperit cu piele de vită sau cu o bucată de metal”; „protecție”, „scut”.

În Liddell&Scott¹² aflăm următoarele traduceri:

- sakeo-phalos = „a mânui un scut”;

-σακεσ-φορος/sakes-phoros = „purtător de scut”;

-sakkeo = „a strecura”, „a filtra” (lichide)

-sakkion = „geantă mică”;

-sakko-geneio-trophos = „cel care prețuiește o barbă mare”;

-Sakkos (sau sakos) = I. „Țesătură grosieră din păr de capră” (cilicium); „pânză de sac”; II. Orice este făcut din această pânză: „sac”, „geantă”, „strecurătoare/sită”; III. O „barbă deasă”;

-sakos = „scut din răchită (sau alt lemn) acoperit cu una sau mai multe piei de bou”. Cum era de formă concavă, era folosit uneori și pentru a păstra lichide.

În dicționarul său, Pierre Chantraine¹³ optează pentru următoarele etimologii:

-sakkos/σάκκος, rar sakos/σάκος = „țesătură grosieră”, „sac făcut din țesătură grosieră, de regulă din păr de capră”, „țesătură utilizată ca filtru”, uneori înseamnă „îmbrăcăminte de doliu”;

-compus ca sakko-geneio-tróphoi/σάκκο-γενειο-τρόφοι = se spune despre „oameni care poartă o barbă foarte lungă”;

Langue Latine. Histoire des Mots. Troisième Édition. Paris, Librairie C. Klincksieck, 1951, p. 215. Este o pânză aspră făcută din păr de capră, cunoscută și ca pânză de păr sau cămașă de păr cu o textură aspră și de culoare închisă. Era folosită în antichitate de soldați și marinari, mai târziu a fost asociată cu practici religioase de automortificare și penitență mai ales în tradițiile monastice; pânză din păr de capră, din care arabii își făceau corturile; o haină folosită de asceți și penitenți devotați.

¹² Liddell and Scott, *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1944, pp. 628-629.

¹³ Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire de mots*. Éditions Klincksieck, Paris, 1999, pp. 984-985.

-*sakkas* mai înseamnă și „meșter de sac”, sau „purător de sac”, este folosit în acest fel ca poreclă;

-verbul *sakkeo* înseamnă „a filtra”;

-greaca modernă folosește *sakkas*, *sakki*, *sakkoúla* pentru „poșetă”, „buzunar” și *sakkaki* pentru „sacou/veston”;

-este un împrumut semitic (*saq*) sau akkadian (*saqqu*) = „țesătură”. *Sakos*, cu un singur „k” = „scut de piele”, „scut mare (de piele) care acoperă întregul coviltir”.

Într-un lexicon al Noului Testament¹⁴ aflu trei variante pentru *σάκκος/sákkos*:

- „țesătură grosieră făcută din păr de capră sau de cămilă”, „sac”, „pânză de sac”;

- Luca 10, 13: „îmbrăcându-se în sac/ἐν σάκκῳ/en *sákko*;

- Matei 11, 21: „pocăință în sac și cenușă”/ἐν σάκκῳ/en *sákko*.

Lexiconul Lampe¹⁵ ne trimite la următoarele explicații (religioase):

- *sakkos*: „pânză grosieră”, „îmbrăcăminte făcută din acest fel de pânză”, „haină de doliu” la evrei;

- *sakkophoreo*: „a purta pânză de sac” („îmbrăcarea sacului”¹⁶/μετὰ σακκοφορίας/*metá sakkophorías*); „viață ascetică”;

- *sakkophoria*: a purta pânză de sac ca „semn de penitență”;

- *sakkophoroi*: cei care „poartă pânză de sac”, mai ales eretici practicanți ai unui ascetism extrem când căutau să fie admiși în Biserică.

În sumă, sensurile care mă interesează sunt: 1) *Σάκκος/Sakkos* = „pânză grosieră de păr”, în special din păr de capră, „pânză de sac”, „sac”, „manta grosieră”; 2) *Σάκος/Sakos* = mai înseamnă și „barbă lungă și groasă”, „scut” și purtătorul scutului; 3) *Σακκοφόρος/Sakkophoros* = „purător de cămașă/pelerină din pânză grosieră din păr”, „sacophorii” erau oamenii îmbrăcați în „pânză/cămăși de sac”, sensurile 1 și 3 sunt acelea pe care le duc mai departe dincolo de faptul că pentru timpurile la care mă refer sensul 2 era unul comun.

¹⁴ *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. Fourth Edition. Revised and edited by Frederick William Danker. The University of Chicago Press, Chicago, 2021, p. 809.

¹⁵ *A Patristic Greek Lexicon*. Edited by G. W. H. Lampe, Oxford at the Clarendon Press, 1961, p. 1221.

¹⁶ Iustin Martirul și Filosoful, *Dialog cu iudeul Trifon*, 107, 2/p. 218. Traducere și note de pr. prof. Olimp N. Căciulă, în *Apologeți de limbă greacă*, vol. 2, EIBMBOR, 1980.

3. *Ammonius cognomento Saccas*¹⁷ (*Ammonius, Saccas cognominatus*)

Trebuie subliniat de la început că porecla „Sakkas” este menționată în izvoare doar de cinci ori, apare întâi la Ammianus Marcellinus, apoi la Teodoret din Cir și de trei ori apare în lexiconul *Suda*. Deoarece mențiunea poreclei în *Suda* este preluată de la Teodoret, supranumele Sakkas este, în realitate, atestat doar de două ori.

Să vedem următoarea informație: Ammonius s-a născut în Alexandria unde a primit, în tinerețe, poreclele „Saccas”/„Saccophor”, porecle care nu s-au pierdut și care încă servesc să-l deosebească de mulțimea¹⁸ învățaților cu același nume, și când vedem o poreclă atât de

¹⁷ Iacobi Brvckneri, *Historia Critica Philosophiae ab initiis Monarchiae Romanae*. Tomvs Secvndvs. Lipsiae. Typis et Impensis Bern. Christoph. Breitkopf., 1743, p. 205: *Certiora et notiora eclecticae sectae fundamenta iecit Ammonius, Alexandrinus, a vitae genere quod sectatus est, Saccas, cognominatus*/„Ammonius, un alexandrin, supranumit Saccas datorită modului de viață pe care l-a urmat, a pus temeliile mai sigure și mai cunoscute ale sectei eclectice”.

¹⁸ Amintesc cel puțin opt Ammonius: 1) Ammonius din Alexandria supranumit *Lithotomos* („stone-cutter”), chirurg de secol III î.C., cel dintâi care a introdus cistotomia litoclastică; 2) un Ammonius de secol II î.C., gramatician, a compus comentarii despre Homer, Pindar, Aristofan, elev al lui Aristarh din Samotrace căruia, probabil, îi succede la conducerea Bibliotecii; 3) Ammonius din Atena, secol I d.C., filosof peripatetic, profesorul lui Plutarch; 4) Ammonius Saccas (amintit de Porfir în VP 20 alături de Origen platonicianul, nu creștinul - *Platonikoí mén 'Ammonios kai Origenis* - Porphyrii, *De vita Plotini*, în *Plotini Enneades*. Editit Ricardus Volkmann. Vol. I. Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri, 1883, p. 26) „surnamed sack-carrier because his employment was carrying the corn”; 5) un contemporan cu Saccas, un Ammonius teolog creștin, episcop de Thmuis, autorul lucrării *Despre acordul între Moise și Isus*; 6) Ammonius fiul lui Hermeas, secolul V d.C., discipolul lui Proclus și profesorul lui Filopon, Simplicius, Olympiodor, Damascius; 7) Ammonius Grammaticus, gramatician din Alexandria în 398. După dărâmarea templelor păgâne din Alexandria se stabilește la Constantinopol unde va fi tutorele istoricului bisericesc Socrates Scholasticus (Charles Anthon, *A New Classical Dictionary of Greek and Roman Biography, Mythology and Geography*. New York, Harper&Brothers, Publishers, 1860, pp. 52-53) și 8) un Pseudo-Ammonius descoperit după un manuscris arab de la Biblioteca Sainte-Sophie semnalat întâia dată în 1958 și denumit *Cartea lui Ammonius asupra opiniilor filosofilor*, un soi de doxografie în care sunt prezenți filosofi antici cu texte despre creație, Creator,

bizară ca aceea de „Saccophor” dată unui filosof faimos precum Ammonius, ne întrebăm, în mod firesc, care este originea ei¹⁹. Numele de familie Σακκᾶς („purtătorul de sac”) a fost derivat din ocupația inițială a lui Ammonius și din care la început își câștiga existența. Scriitorii de mai târziu (în special Hierocles) l-au numit Θεοδιδάκτος/*Theodidaktos* („cel instruit/învățat de Dumnezeu”)²⁰. Aflu astfel premisa de la care plec: printre misterele încă neexplicate ridicate de Ammonius se numără și cel al originii și semnificației poreclei sale: „Saccas”/„Sakkas”. Absentă din tradiția neoplatonică, porecla apare la Ammianus Marcellinus și la Teodoret, apoi în lexiconul *Suda*. Ammianus îl asociază pe *Saccas Ammonius Plotini magister* cu mai mulți gramaticieni alexandrini, sau se prea poate să fie o interpolare în textul lui Ammianus. În explicația numelui de familie al lui Saccas găsim o indicație cronologică valoroasă: se spune că Ammonius a trăit sub împăratul Commodus (177-192). Datarea este neașteptată deoarece știm că Ammonius încă era profesor în 242. Confuzia pare a avea în vedere martiriul lui Apollonius la Roma sub Commodus, Teodoret îl cunoștea prin intermediul lui Eusebiu (*Actis martyrii ipsius Apollonii apud Eusebium*) care

principiile universului, în general speculații neoplatoniciene și monoteiste, manuscrisul, de secol IX, e un text doxografic parafrizat din una sau mai multe surse grecești, direct sau din siriacă în arabă, alcătuit în cercurile apropiate lui al-Kindi, folosește ca sursă inclusiv *Refutatio omnium haeresio* atribuită lui Hipolit, manuscrisul e pus pe seama lui Ammonius Hermiae care se bucura de un mare prestigiu la arabi care-l cunoșteau ca discipol al lui Proclus și profesor al lui Ioan Filopon (Ulrich Rudolph, art. „Pseudo-Ammonius”, în *Dictionnaire des philosophes antiques*. Publié sous la direction de Richard Goulet. Tome 1: d’Abam(m)on à Axiothea [1], Paris: Editions du CNRS, 1989, pp. 170-171. Textul a fost editată de Ulrich Rudolph în 1989 împreună cu o traducere în germană și comentarii detaliate: *Pseudo-Ammonius, Die Doxographie des Pseudo-Ammonios: Ein Beitrag zur neuplatonischen Überlieferung im Islam*. Edited by Ulrich Rudolph. Stuttgart: Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1989. *Paulys Real-Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft*, volume 1-2 (Aal-Apollokrates), herausgegeben von Georg Wissowa, J.B. Metzlerscher Verlag, 1894 amintește 24 de Ammonius (pp. 1861-1868), am selectat pe cei mai relevanți dintre ei.

¹⁹ L.-J. Dehaut, *Essai historique sur la vie et la doctrine d’Ammonius Saccas*. M Hayez. Imprimeur de l’Academie Royale, Bruxelles, 1836, pp. 63, 65.

²⁰ Friedrich Ueberweg, *History of Philosophy*. Volume I. Translated from the fourth German Edition by Geo. S. Morris. Charles Scribner’s Son, New York, 1909, p. 239.

vorbește în *Istoria bisericească* (V. 21. 2-5) și în colecția *Actis Martyrii*²¹, pierdută (*cujus opus de martyribus jamdudum intercidit*), despre un anume filosof Apollonius din Alexandria care suferise martiriul sub Commodus, iar *Actele* îl plasează sub porecla „Sakkeas”. Nu ar fi surprinzător, deși ipoteza nu poate fi verificată, dacă numele Ammonius Saccas ar proveni din confuzia, în mintea lui Teodoret, dintre mărturia lui Porfir, cunoscută de Eusebiu, despre Ammonius, învățătorul lui Origen, și mărturia lui Eusebiu despre filosoful alexandrin Apollonius cunoscut sub numele de Sakkeas²². De altfel, În *Martiriul Sfântului Apollonius*, apare chiar în titlu cum că Apollonius este τοῦ καὶ Σακκέα/toú kai Sakkéa/„cel numit Sakkea”/”also called Sakkeas” și în notă apare explicația: Sakkeas = „care poartă îmbrăcăminte din pânză de sac”, „ascet”, suntem deja în era creștină, „Apollonius, who was also known as Sakkeas, said”, și se

²¹ Eusebiu cunoștea varianta greacă a *Actului martiric* al lui Apollonius tradus după varianta latină. *Actul martiric* e descoperit în a doua jumătate a secolului XIX, varianta armeană de secol V este editată în 1874 și este tradusă în engleză în 1894 (*The Apology and Acts of Apollonius and Other Monuments of Early Christianity*. Edited with a General Preface, Introductions, Notes by F.C. Conybeare, London, Swan Sonnenschein&Co. New York: MacMillan&Co., 1894), originalul este în latină. „Totuși, unele dificultăți rămân. Astfel, în versiunea greacă, Sfântul Apollonius este «Apollos, cel numit și Sakkeas», ceea ce este o confuzie cu Apollos, contemporanul Sfântului Apostol Paul cunoscut din *Faptele Apostolilor*, 18, 24 și din 1 *Corinteni* 3, 5, în timp ce, în versiunea armeană, mai veche, este numit corect: Apollonius. În versiunea armeană Apollonius nu apare ca roman, apare ca alexandrin. În textul grec, așa cum îl avem azi, Tigridius Perennis, judecătorul Sfântului Apollonius, *praefectus praetorio* la Roma între 180-185, apare ca proconsul în Asia Proconsulara, fapt care nu corespunde adevărului istoric” - Ioan Rămureanu, „Introducere” la *Martiriul Sfântului Apollonius*, p. 90, în *Actele martirice*. Studiu introductiv, traducere, note și comentarii de Ioan Rămureanu, EIBMBOR, București, 1982, drept care traducerea românească înlocuiește Apollos cu Apollonius. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, ed. Fr. Halkim., t. I, Société des Bollandistes. Bruxelles, 1957, p. 52 consemnează: „Apollonius (*an Apollos ap. qui et Saccas?*) m. Romae sub Commodo - April. 21; Iul. 23 (?)”.

²² Richard Goulet, art. „Ammonios dit Saccas”, în *Dictionnaire des philosophes antiques*. Publié sous la direction de Richard Goulet. Tome 1, 1989, pp. 167-168.

precizează în nota 4 cum că „sakkeas” este, probabil, o variantă a cuvântului grecesc „sakkas” care înseamnă „purător de sac” sau „ascet”²³.

Să vedem ce ne spun cei vechi, cu precizare că Porfir nu amintește niciodată porecla „Saccas”, încât, dacă ea ar fi existat, ar fi fost cel mai îndreptățit să o transmită, cel dintâi, motiv pentru care Porfir nu interesează în mod deosebit în cercetarea de față.

Dintre mărturiile despre viața lui Ammonius doar cea a lui Ammianus Marcellinus este demnă de crezut pentru că istoricul, la origine grec născut în Antiohia este, probabil, singurul care prezintă garanția de obiectivitate când declară că Ammonius venea din cartierul Brucheion, un cartier bogat al Alexandriei, și era „Ammonius Saccas (Saccas Ammonius)”²⁴. O mică paranteză are în vedere ordinea numelor, după cum sesizează Charrue. Traducerea în limba română trece lejer, nu și corect, peste lucrul acesta, doar că în original ordinea este „Saccas Ammonius”, nu invers, este *Saccas Ammonius Plotini magister*, ordine păstrată și de traducerea în limba engleză - „Saccas Ammonius, the teacher of Plotinus”²⁵. Chestiunea devine interesantă. Dovezile lui Ammianus și ale lui Teodoret din Cir au fost analizate într-un articol al lui Dörrie unde se spune că porecla „Sakkas” vine doar din mărturia lui Teodoret și din textul extrem de stângaci al lui Marcellinus, încât este curios să-l vedem pe acest Ammonius printre gramaticieni²⁶. Dörrie este de părere că sintagma *Plotini magister* nu este la locul ei alături de gramaticieni celebri și, prin urmare, anulează și amendează cuvintele „Saccas” și *Plotini magister* ca o interpolare a unui necunoscut scriptor/copist. Apoi, e de presupus că Ammonius Sakkas era mai faimos pe vremea lui Ammianus decât fostul elev al lui Aristarh, Didymus Chalcenterus („cel cu măruntaie de aramă”, poreclă pe care a va avea și Origen, creștinul), destul de probabil uitat la acea vreme. În plus, ordinea cronologică în enumerare nu este în regulă, sunt amintiți

²³ *The Acts of the Christian Martyrs*. Introduction, Texts and Translations by Herbert Musurillo. Oxford University Press, 1972, pp. 90, 91. „Cel numit și Sakkeas” apare și în varianta românească a *Martiriului Sfântului Apollonius*, pp. 93, 96, 99.

²⁴ Jean-Michel Charrue, „Ammonius et Plotin”, în *Revue Philosophique de Louvain*. Quatrième série, tome 102, nr.1, 2004, pp. 73, 101.

²⁵ Ammianus Marcellinus, *Roman History*. Volume II. With an English Translation by John C. Rolfe, Harvard University Press, London, 2000, pp. 304, 305.

²⁶ Heinrich Dörrie, „Ammonius der Lehrer Plotins”, în *Hermes*, vol. 38, Beilage 3, 1955, p. 466-467.

pe rând Aristarh, Herodian, Ammonius Sakkas, corect ar fi fost ca Didymus să fie trecut înaintea lui Herodian iar Sakkas să fie ultimul. În fine, epitetului „Sakkas” poate fi considerat jignitor așezat înaintea lui „Ammonius”, el apare de regulă după, este însă inutil deoarece „Ammonius” este identificat cu indicația *Plotini magister*, caz în care, dintre ocurențele „Sakkas” și „Plotini magister”, una este de prisos. Dörrie crede că ocurența „Saccas” ar trebui ștersă, ea constituindu-se într-un comentariu deliberat răuvoitor al unui cititor/copist cârcotaș, iar dacă ocurența rămâne, atunci Dörrie are dreptate să-l considere pe Teodoret drept primul și singurul martor pentru porecla „Sakkas”. Dörrie respinge opiniile lui Seeberg²⁷ și Benz²⁸ drept „weit phantasievoller als die antike Legenden-Bildung”²⁹, nu discută despre derivarea lui „Sakkas” cu excepția faptului că nu se găsește niciodată în altă parte ca „Beiname”. Prin urmare, susține că referințele lui Teodoret și Ammianus (singurele care pomenesc porecla „Sakkas”) nu sunt credibile, Teodoret, sugerează Dörrie, a inventat porecla pentru a discredita pe fondatorul neoplatonismului, principalul rival al creștinismului, iar un cititor/copist ulterior a interpolat în textul lui Marcellinus pe „Saccas Ammonius” astfel încât să transfere o aluzie de la Ammonios gramaticianul la acel Ammonius numit de Teodoret „Sakkas”. Mărturia puțină a lui Teodoret este: în timpul împăratului Commodus, „Ammonius, supranumit Sakkas (ἐπίκλην Σακκάς/*epiklen Sakkas*), a renunțat la a mai căra saci cu cereale pentru a îmbrățișa viața de filosof”/*Ammonius cognomento Saccas, relictis saccis in quibus frumenta*

²⁷ Erich Seeberg, „Ammonius Sakkas”, în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*. Dritte Folge XII. LXI Band. W. Kohlhammer Verlag Stuttgart, Jahresband, 1942, pp. 140-141: care este numele gramatical al lui Sakkas, purtătorul de sac? Faptul este probat în adaosul explicativ al lui Teodoret care s-a dorit a fi răutăcios. Purtătorul de sac sau purtătorul de barbă, de scut se numește Sakkophoros. Pesemne că Teodoret citește Sakkas ca „haină” de sac și i-a dat porecla „purtător de sac” din cauza mantiei sale (prima variantă mă interesează, celelalte două sunt inventariate).

²⁸ Seeberg și Dörrie susțineau, mai mult decât improbabil, că „Sakkas” nu ar fi altceva decât elenizarea lui Śākyamuni, unul dintre epitelele lui Buddha, prin urmare Ammonius a fost un călugăr budist misionar venit la Alexandria pentru a-și răspândi învățăturile, un indian printre egipteni - Ernst Benz, „Indische Einflüsse auf die frühchristliche Theologie”, în *Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, Jahrgang 1951, nr. 3. Eds. Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, pp. 30-34.

²⁹ Heinrich Dörrie, „Ammonius der Lehrer Plotins”, p. 440.

*circumferebat, philosophicae vitae se tradidit*³⁰). Chestiunea este: pare complet inutil să dai cuiva, care a murit de aproape 200 de ani, o poreclă denigratoare. În acest caz, lucrurile au sens doar dacă porecla „Sakkas” era deja cunoscută. Dacă este corectă explicația „purtător de sac”/sakkas, atunci porecla nu ar trebui să vină de la un adversar, ci mai degrabă de la un admirator care a vrut să folosească această poveste edificatoare pentru a clarifica faptul că o persoană talentată se poate ridica din adâncurile sărăciei pentru a deveni cel mai înalt filosof al vremii lui (paralela cu Epictet ar fi atunci dublă: Epictet s-a născut sclav și, de asemenea, nu a scris nimic). Iar dacă porecla lui Ammonius are aceeași semnificație ca și cea de „saccophorus”, ea dovedește două lucruri: unul, în întregime în favoarea celui care, în ciuda profesiei sale, a știut să se ridice la primul rang al gânditorilor; celălalt, în favoarea Muzeului care a răspândit iluminarea la toate clasele locuitorilor Alexandriei: Ammonius „Saccophorus” este o dovadă că și cei de jos puteau fi familiarizați cu studiile. De regretat este faptul că anticii nu au distins întotdeauna filosofii cu același nume, Ammonius în cazul de față, printr-un oarecare epitet. Această atenție din partea lor ne-ar fi scutit de discuții inutile. Metoda lui Ammonius era cea a celor mai mari oameni ai antichității: el comunica liber gândurile sale discipolilor săi, le trezea și le discuta pe ale lor și le deschidea doar succesiv comorile științei sale. Era convins, asemenea lui Pitagora și Platon, că anumite adevăruri nu puteau fi încredințate decât discipolilor deja avansați, simțea, asemenea lui Socrate, dificultatea de a fi înțeles de generațiile care nu sunt capabile să formuleze întrebări care să le risipească îndoielile, prin urmare, nici nu a lăsat vreun text scris³¹.

Un istoric al religiilor scrie sec: Ammonius „a trăit în Alexandria, devenind din hamal filosof”³², după ce înainte vreme Tennemann vorbea despre originea umilă a lui Ammonius obligat să-și câștige traiul ca hamal

³⁰ Theodoret Episcopi Cyrensis, *Graecarum affectionum curatio*. Ad Codices Manuscripto Recensuit Thomas Gaisford. Oxonii, E Typographeo Academico, 1839, p. 259. Vezi și Théodoret de Cyr, *Thérapeutique des maladies helléniques*. Text critique, introduction, traduction et notes de Pierre Canivet, Les Éditions du Cerf, Paris, 1958, p. 276.

³¹ Jacques Matter, *Essai historique sur l'École d'Alexandrie*. Tome I. Paris, F.G. Levrault, 1820, pp. 305-306, 310.

³² Alfred Bertholet, *Dicționarul religiilor*. Ediție în limba română de Gabriel Decuble. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1995, p. 16.

și care, apoi, întemeiază o școală care împacă pe Aristotel cu Platon³³. Tennemann trimite la C. Fr. Rösler³⁴ în care citim că vechii Doctori ai Bisericii au fost acuzați de platonism de mulți și diverși autori, că sub conducerea fie a unui anume Potamon³⁵ (din Alexandria, filosof eclectic, a trăit înainte de Augustus și după el, alt Potamon decât cel menționat de Porfir în VP 9), fie mai degrabă a lui Ammonius Saccas, a apărut și s-a răspândit o anumită familie unică de filosofi pe care o numesc eclectică sau *novos Platonicos*, școală care a indus bunii Părinți în felurite erori, în fraude și în diverse tipuri de superstiții și întreaga Biserică a fost afectată de multe alte necazuri. În cele din urmă, Eunapius³⁶ nici măcar nu începe această succesiune/διαδοχην/*diadochin* a școlii eclectice cu Ammonius ci cu Plotin, și face o mențiune onorabilă despre un anume Ammonius, profesorul lui Plutarh (nu de Saccas este vorba întrucât acesta nu ar fi putut fi profesorul lui Plutarh, autorul *Vieților paralele*). Dar înainte de a începe, Rösler îi cere iertare lui Plotin afirmând: „altfel că nu ar fi putut începe cu nimeni altul nici mai sigur, nici mai potrivit. Să judece cititorii cât de mult salvează toate aceste lucruri noul tip de filosofie instituit de Ammonius Saccas și discipolii

³³ Wilhelm Gottlieb Tennemann, *A Manual of History of Philosophy*. Translated from the German by Arthur Johnson, Oxford: D.A. Talboys, 1832, pp. 186-187. Un alt autor ne spune că Potamon a căutat să împacă doctrina stoicilor cu doctrina lui Aristotel și că nu a admis *ideile* lui Platon - Joseph Marie Degérando, *Histoire comparée des systèmes de philosophie: considérés relativement aux principes des connaissances humaines*. Tome III. Paris, Alexis Eymery, Libraire, 1823, p. 142.

³⁴ Christian Friedrich Rösler, *Dissertatio Historica de Commentitiis Philosophiae Ammonianae Fraudibus et Noxis*. Tubingae, Literis Schrammianis, 1786, pp. 4, 5, 18.

³⁵ *Suida Lexicon*. Edidit Ada Adler. Pars IV. Π-Ψ. Editio Stereotypa Editionis Primae (MCMXXXV). K.G. Saur, München-Leipzig, 2001, 2126/p. 181: „Ποτάμων ὁ Ἀλεξανδρεὺς/Potámon o Alexandréys/„Potamon din Alexandria, filosof, a trăit înainte de Augustus și după el”. Diogenes Laertios spune că „nu cu mult în urmă a fost introdusă școala eclectică de către Potamon din Alexandria”, Diogenes moare în 240 d.C., este contemporan cu Ammonius - Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*. Traducere de C.I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, ediție îngrijită de Bogdan Olaru. Editura Polirom, Iași, 1997, I, 21/p. 68.

³⁶ Philostratus and Eunapius, *The Lives of the Sophists*. With an English Translation by Wilmer Cave Wright. London: William Heinemann; New York G P. Putnam's Sons, 1922, p. 347.

săi”³⁷! Iar Hegel, chiar dacă nu agreează modul de a face istorie a filosofie practicat de Tennemann, apelează masiv la informațiile acestuia: „Ammonius Saccas (purtătorul de sac) este amintit ca unul dintre primii și cei mai vestiți dascăli ai acestei școli. El a murit în anul 243 p.C. Dar de la el nu avem scrieri; și nici despre filozofia lui nu ne-au parvenit informații”³⁸.

Un argument, reiau chestiunea, pentru interpolare este și ordinea numelor³⁹ la Ammianus - Saccas Ammonius. Este dificilă și ipoteza lui Dörrie după care interpolatorul a introdus cuvintele în ordine greșită dar a folosit un nume care, în opinia lui Dörrie, fusese inventat de Teodoret și pentru care nu avem alte dovezi. Dörrie crede că porecla „Saccas” ar trebui eliminată din textul lui Ammianus deoarece precede pe „Ammonius”, și primul lucru de observat⁴⁰ este că sintaxa lui Teodoret nu necesită ca „Saccas” să urmeze lui „Ammonius” (ordine pe care *Suda* o păstrează), o astfel de acțiune presupunând că știm care ordine este corectă. Ordinea ciudată a numelor ar mai putea fi explicată și prin aceea că ar indica pe care Ammonios Ammianus îl avea în minte, anume pe Ammonius „Saccas”/„purtătorul de sac”. Nu este deloc imposibil ca Ammianus să reproducă o sursă grecească în care citește - o *Sakkas Ammonios*, unde „sakkas” a fost inițial un substantiv atributiv adoptat ca nume de familie sau ca poreclă pe care Porfir a suprimat-o în interesul apărării strămoșilor săi neoplatonici. Pe de o parte, dacă acest lucru este corect, argumentele lui Seeberg cu privire la etimologia numelui trebuiesc respectate și raționamentul său depinde de afirmația potrivit căreia cuvântul „sakkas” nu poate fi, etimologic, plasat într-un context grecesc. Dacă, totuși, se poate demonstra că acest cuvânt, deși necunoscut în greaca literară, este o formă

³⁷ Christian Friedrich Roesler, *Dissertatio Historica*, p. 18.

³⁸ G.W.F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filozofiei*. Vol. II. Traducere de D.D. Roșca. Editura Academiei RPR, București, 1964, p. 163.

³⁹ Dodds nu este deloc convins: „Nu cred că ordinea cuvintelor dovedește orice. Cât despre foarte ciudata poziție a lui Ammonius în această listă, este imposibil să decidem dacă este eroarea autorului sau cea a unui interpolator ulterior. Nu cred că este sigur să presupunem că eroarea se datorează interpolării - E.R. Dodds, „Numenius and Ammonius”, în *Les Sources de Plotin. Entretien sur l'antiquité classique*. Publiés par Olivier Reverdin. Tome V. Fondation Hardt. Genève, 1960, p. 45.

⁴⁰ Elizabeth DePalma Digeser, *A Threat to Public Piety. Christians, Platonists, and the Great Persecution*. Cornell University Press. Ithaca and London, 2012, p. 40.

demotică, dispăre întregul caz pentru a apela o etimologie atât de îndepărtată pe cât sugerează Seeberg. De fapt, dovezi, ușoare, dar suficiente, sunt disponibile pentru a ilustra prezența cuvântul „sakkas” în greaca demotică, cuvânt care se traduce prin „fabricator sau purtător de sac”⁴¹.

4. „Tribona”/τρίβωνα - mantia de filosof

„Așadar, sub influența acestui dascăl (Ammonius - n.m.), într-o vreme când purta încă îmbrăcăminte obișnuită, Heracla⁴² a lepădat-o și a îmbrăcat mantaua de filosof pe care o poartă și azi”⁴³. Eusebiu spune despre Heracla că „a dus o pilduitoare viață de filosof și de ascet”⁴⁴ (*pleistên biou philosophou kai askêseôs apodeixin paraschôn*), că a aruncat îmbrăcăminte obișnuită și a îmbrăcat o haină de filosof, *philosophon analobon schema*” a philosophic garb”⁴⁵. Înainte vreme „s-a distins în mod deosebit Iustin (Martirul și Filosoful - n.m.), care vestea cuvântul lui Dumnezeu purtând toga de filosof”⁴⁶/ Ιουστίνος, ἐν φιλοσόφου σχήματι/*Ioustínos, en philosóphoy schemati*” in the garb of philosopher he served as ambassador of the word of God”⁴⁷. O traducere mai veche ne spune că Heracla, după cum mai înainte se folosisse de o haină obișnuită (“used a common dress”), a

⁴¹ J. C. Hindley, "Ammonios Sakkas. His Name and Origin", în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, nr. LXXV Band, 1964, pp. 333-334.

⁴² Eusebiu spune Origen l-a aflat pe Heracla „alături de dascălul de științe profane”/διδασκάλῳ τῶν φιλοσόφων μαθημάτων/*didaskálo tón philosóphon mathemáton*” the teacher of philosophy”, profesorul fiind Ammonius Saccas - Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*. Traducere, studiu, note și comentarii de T. Bodogae, EIBMBOR, București, 1987, VI. 19. 14/p. 244.

⁴³ Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, VI. 19. 13/p. 24; Eusebius, *The Ecclesiastical History*. With an English translation by J.E.L. Oulton. Volume II. London: William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1942, VI. 19. 13/pp. 62-63.

⁴⁴ Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, VI. 3. 2/p. 227.

⁴⁵ Eusebius, *The Ecclesiastical History*. Volume II, 1942, VI. 3. 2/p. 16; VI. 19. 14/pp. 62-63; σχῆμα/schema înseamnă și „haină”, „manta”, „a philosophic garb”, cu trimitere la mantaua distinctivă a filosofilor greci, *pallium* în latină - nota 1/p. 63.

⁴⁶ Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, IV. 11. 8/. p. 154.

⁴⁷ Eusebius, *The Ecclesiastical History*. With an English translation by Kirsopp Lake. Volume I. London: William Heinemann; New York: G.P. Putnam's Sons, 1926, IV.11, 8/pp. 330-331.

aruncat-o deoparte și, asumându-și obiceiul filosofilor ("the habit of philosophers") de a purta manta/togă, o păstrează până astăzi (de unde se poate conchide că la acea vreme clerul nu avea un astfel de obicei filosofic pe care însă îl va păstra Heracla ajuns presbiter al Alexandriei, și apoi episcop și care va purta în continuare mantaua/toga de filosof). "The habit of philosophers" era *pallium*-ul sau mantia/toga de filosof, însemnul obișnuit al filosofilor greci, o haină diferită de cea pe care o purtau grecii obișnuți, una pe care o mai păstrau acei creștinii care înainte de convertirea lor fuseseră preținși filosofi, lucru pe care îl afirmă Eusebiu și despre Iustin Martirul⁴⁸.

O altă explicație a poreclei „sakkas” a fost sugerată de Langerbeck și, independent de el, de Puech. Să vedem ce spun.

Langerbeck⁴⁹ susține că dacă pornim de la sensul obișnuit al lui „sakkos” = „pânză aspră” sau „veșmânt aspru”, este firesc să interpretăm „sakkas” ca desemnând un filosof ascet, „purător de haină din pânză de sac”/„sakkos”, doar că era cam neobișnuit pentru un platonician să poarte tribonul cinicilor. Că școala lui Ammonius s-a distins printr-o ținută vestimentară deosebită o dovedește Eusebiu cu episodul Heracla care îmbracă mantia de filosof (*Istoria bisericească*, VI. 19. 14), iar *cilicium* este echivalentul lui „sakkos”. Cuvântul „sakkas” nu înseamnă doar „sac”, ci și „mantie făcută din păr de capră” (*saccus/cilicinus* sau *cilicium*), o mantie/tribon care este confecționat din pânză de sac. Prin urmare, cuvântul ar putea desemna și purtătorul unui *cilicium* sau al mantiei/tribona/τριβωνα (mantie urâtă, uzată, *pallium* în latină), tribona fiind haina preferată a stoicilor și cinicilor. Dar de când Socrate, potrivit lui Platon, purta tribona⁵⁰, pare cu totul posibil ca un platonician ascet să

⁴⁸ *The Ecclesiastical History* of Eusebius Pamphilus. Translated from the Greeg by C.F. Crusé. With notes selected from the edition of Valesius. London: Henry G. Bohn, 1851, VI. 19. 14/pp. 225-226; nota 2/pp. 225-226.

⁴⁹ Hermann Langerbeck, "The Philosophy of Ammonius Sakkas and the Connection of Aristotelian and Christian Elements Therein", în *Journal of Hellenic Studies*. Volume LXXVII, part I, 1957, p. 68.

⁵⁰ Platon, *Protagoras*, 335d/p. 451: „după ce m-am ridicat, Callias mă apucă cu dreapta de mână iar cu stânga de mantia (τριβωνος/tribonos) aceasta”, în Platon, *Opere*, I. Traducere, note introductive și note de Șerban Mironescu. Editura Științifică, București, 1983. La fel în *Banchetul*, 219b/p. 162. Traducere, studiu

poarte această săracă piesă de îmbrăcăminte și să dobândească astfel porecla „Sakkas”, și dacă Porfir nu ne-a spus nimic despre acest lucru nici nu e de mirare, nu trebuia să medieze nimic, poreclele potrivite sunt cele mai persistente. Avem însă a face o diferență între „purtător de mantie/tribona” și „purtător de saci” (cu cereale), varianta doi poate fi în mod deliberat răuvoitoare din partea episcopului creștin Teodoret. Drept este și că nici o mărturie nu probează că filosoful necunoscut a fost un platonician, ba pentru cei care se numeau filosofi, o manta ponosită era ceva prea obișnuit pentru ca identificarea să fie asigurată numai pe baza tribonei, după cum încercările de a deriva etimologic numele „Sakkas” dintr-unul non-grec pentru a face din Ammonius un adept al unei religii orientale nu mai are nevoie de respingere⁵¹. Cum numele de familie „Saccas” apare la Ammianus, Teodoret și de trei ori în *Suda* și cum ultimele trei referințe se revendică de la Teodoret, urmează că numele este atestat de doar două ori, „Saccas” este plasat gratuit înaintea lui „Ammonius” la Ammianus (de unde și prezumția de interpolare a lui Dörrie), încât Teodoret rămâne singura noastră sursă. Teodoret avansa cognomenul ca dovadă a originii umile a lui Ammonius ca „purtător de saci”. Cu toate acestea, cu greu ar fi putut inventa numele numai cu scopul de a batjocori destinatarul, de aceea s-a presupus că numele se referă la mantia unui filosof, la un *cilicium/tribona*, iată o explicație probabilă deși detaliul nu se găsește în nicio lucrare cunoscută a Porfir care nici nu confirmă că Ammonius era din cartierul Bruchion din Alexandria⁵².

O altă explicație propune Puech în intervenția sa din *Les Sources de Plotin. Entretien sur l'antiquité classique*⁵³, o explicație legată de practicile monahismului creștin primar. Cineva, un „saccophor”, poartă o haină grosolană din „pânza de sac” sau „cămașă de păr” în spirit de smerenie și sărăcie, pentru practici de mortificare. A purta σάκκος/*sákkos*, *saccus cilicinus* era un obicei adesea atestat printre practicile monahismului creștin din primele secole creștine. Putem oare presupune că un atare obicei ascetic a atras porecla „Saccas” lui Ammonius? Puech propune o astfel de

introduktiv și note de Petru Creția. Editura Humanitas, București, 2011: „m-am vârat sub vechea lui manta (tribōna/tribona)”.

⁵¹ Hans-Rudolf Schwyzer, *Ammonios Sakkas, der Lehrer Plotins*, pp. 83–84.

⁵² Frederic M. Schroeder, „Ammonius Saccas”, în *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, p. 520.

⁵³ E.R. Dodds, „Numenius and Ammonius”, în *Les Sources de Plotin*, pp. 45–46.

interpretare, cu rezerve însă, pentru că Σακκοφόρος/*Sakkophóros* („purtător de haină de sac”) și σακκοφορεῖν/*sakkophoreín* („a îmbrăca haina de sac”) sunt termeni pe care îi aflăm în mai multe legi imperiale de secol IV îndreptate împotriva maniheilor acuzați că încearcă să-și ascundă identitatea sub masca unei vieți ascetice, acuzați că se ascund sub numele înșelătoare de Apostolici sau Apotactici cu care sunt asociați așa-numiții Saccophori⁵⁴ (menționați în lista sectelor eretice interzise de Teodosie II și Valentinian în 428 d.C.⁵⁵), denominații care vizează în acest caz oameni spirituali sau tipuri de călugări care practică un ascetism scandalos și suspectat de heterodoxie. Creștinii purtau „pânză de sac” și nu făceau paradă de ascetism în felul în care verbul τριβωνοφορεῖν/*tribonophoreín* („a purta mantia uzată”) era aplicat filosofilor păgâni, în speță maniheilor, chiar dacă utilizarea cuvântului σακκοφόροι/*sakkophóroi* pentru a descrie un comportament al sectei indica, fără îndoială, o tendință ascetică în

⁵⁴ The *Panarion* of Epiphanius of Salamis. Book I (Sects 1-46). Second edition, revised and expanded. Translated by Frank Williams. Brill. Leiden•Boston, 2009, „Letter of Accacius and Paul”, *Prooemium* I, pp. 6-7. Cuvântul „saccophor” apare în Răspunsul lui Epifanie către prezbiterii Acachie și Paul cu privire la scrisoarea celor doi către Epifanie în legătură cu scrierea unei ereziologii, ceea ce Epifanie și face în *Panarion*.

⁵⁵ W.M. Calder, *Anatolian Studies* presented to Sir William Mitchell Ramsey. Edited by W.H. Buckler & W.M. Calder. Manchester: at the University Press. London, 1923, pp. 72-73. În ceea ce privește doctrinele saccophorilor și afinitățile lor cu alte secte, dovezile sunt puține și confuze. Timotei presbiterul (secolul VI) ne spune că erau numiți și hydroparastate deoarece foloseau doar apa ca sacrament. Saccophorii și hidroparastații, plus multe alteerezii, sunt menționați în lista sectelor interzise de Teodosie II și Valentinian în 428 d.C., iar menționarea separată ar părea să distingă cele două secte. În *Codex Iustinianus* (Recensvit. Pavlv Krevger. Berolini. Apvd Weidmannos, 1877, p. 75) citim: *Ariani et macedoniani, pneumatomachi et apollinariani et novatiani sive sabbatiani, eunomiani, traditae sive tessarescaecatitae, valentiniani, papianistae, montanistae seu priscillianistae vel phryges vel pepuzitae, marcianistae, borboriani, messaliani, eutychitae sive enthusiastae, donatistae, audiani, hydroparastatae, tascodrogitae, batrachitae, hermeiecciani, photiniani, pauliani, marcelliani, ophitae, encratitae, apotactitae, saccophori et, qui ad imam usque scelerum nequitiam pervenerant, manichaei nusquam in Romano solo conveniendi orandique habeant facultatem*, toate aceste secte, întrucât „atinseseră cel mai jos nivel de răutate în crimele lor, nu ar trebui să aibă nicio ocazie să se întâlnească sau să se roage nicăieri pe pământul roman” - cartea 1, secvența 1.5.0. *De haereticis et manichaeis et samaritis* enumeră la 1.5.5 sectele interzise.

cadrul acesteia⁵⁶. Clement Alexandrinul ne spune că profetul Isaia „de multe ori se acoperea chiar cu sac, haina smereniei” [*saepe autem sacco (saccum/sakkon) quoque utebatur, quod est indumentum humilitatis*]⁵⁷. La fel cum „împăratul cetății aceleia (Ninive - n.m.) și boierii ei, îmbrăcând deopotrivă sacul (*sakkophorías*), au stăruit în post și rugăciune, izbutind, cu aceasta, ca cetatea lor să nu fie distrusă”⁵⁸. La fel citesc în Ioan Gură de Aur: *Prædicaverunt enim jejunium, et a minore ad maximum usque sacco esse induerunt* (*σάκκοφοροῦσας/sakkophoróusas*)/„au propovăduit postul și, de la cel mai mic până la cel mai mare, s-au îmbrăcat în sac”⁵⁹.

Două exemple de „paradă ascetică” acum; „Am cunoscut în Ierusalim o fecioară care șase ani a purtat sac (*σάκκοφοροῦσαν/sakkophoróusan*) și a trait închisă, neprimind nimic din cele ce-i puteau pricinui vreo plăcere. La urmă, prinsă de o mândrie covârșitoare, sfârși prin a cădea”⁶⁰; *pauci imo sunt qui ad Dei regulam mores component, sed ut hominibus placeant ita se gerunt, cilicium (σάκκοφορίαν/sakkophorían) publice gestant, coma sunt intonsa, jactanter incedunt, nempe apud homines bona sua opera ostentantes, et sancti vocari volunt, atque ab omnibus adorari*/„puțini sunt cei care trăiesc după rânduilele lui Dumnezeu, ci se comportă în așa fel încât să fie plăcuți oamenilor, purtând sac în public (*cilicium publice gestant*), având părul netuns și umblând cu laudă, arătându-și faptele bune oamenilor și dorind să fie numiți sfinți și adorați de toți”⁶¹. Problema este dacă termenul „Saccophor” așa cum apare în enumerarea de mai sus poate fi aplicat unei secte în felul în care putem presupune că uni creștinii pre-constantinieni fuseseră înregistrați ca un *collegium saccariorum*, o breaslă de cărători de saci

⁵⁶ *Anatolian Studies*, p. 74.

⁵⁷ Clement Alexandrinul, *Pedagogul*, în Clement Alexandrinul, *Scrieri I*. Traducere, introducere, note și indici de pr. D. Fecioru, EIBMBOR, București, 1982, II. 112.3/p. 294. Clemens Alexandrinus, *Paedagogus*, II. X. 80, col. 531-532, în J.-P. Migne, *PG*, Tomus VIII, Paris, 1857.

⁵⁸ Iustin Martirul și Filosoful, *Dialog cu iudeul Trifon*, 107, 2/p. 218. Traducere și note de pr. prof. Olimp N. Căciulă, în *Apologeți de limbă greacă*, vol. 2, EIBMBOR, 1980.

⁵⁹ Iohannis Chrysostomi, *Homilia in poenitentiam ninivitarum*, col. 425-426, în J.-P. Migne, *PG*, Tomus 64, Paris, 1862.

⁶⁰ Paladie, *Istoria Lausiacă*. Traducere, introducere și note de Dumitru Stăniloae. EIBMBOR, București, cap. 28 („Despre fecioara căzută”)/p. 68.

⁶¹ Eusebius Alexandrinus, *Sermones*, 22. 6, col. 459-460, în J.-P. Migne, *PG*, Tomus 86, Paris, 1865.

din Laodiceea, așa cum par să fi fost organizați ca o breaslă de vopsitori de purpură la Hierapolis. Breslele păgâne de σακκοφόροι sunt menționate deja în inscripțiile din Panormus și Cyzic⁶².

La Boethius putem întârzia altfel asupra chestiunii, totul pleacă de la veșmintele „Doamnei Filosofie”: „Veșmintele ei erau făcute dintr-o indestructibilă materie desăvârșită, cusute cu fire nespuse de subțiri, cu măiestrie ingenioasă; după cum mi-a spus apoi, le țesuse ea însăși cu mâinile ei. [...] În partea cea mai de jos a lor era brodat un Π, iar în partea cea mai de sus un Θ (*Harum in extremo margine Π Graecum, in supremo uero Θ*) și între cele două litere se distingeau trepte, asemenea unei scări, prin care se urca de la litera de jos la cea de sus”⁶³. „Theta” (Θ) de pe veșmântul „Filosofiei” pare să-i fie sugerat lui Boethius de „theta” de pe propriu-i veșmânt (manta) purtat pe când era închis, manta făcută din țesătură/pânză de sac. Despre ce este vorba? Prudentius din Troyes, într-un atac la adresa tratatului *De praedestinatione* al lui Eriugena, așază la fiecare fragment cenzurat din Eriugena câte o „theta”, semn prin care erau marcați cei condamnați la moarte. Prudentius ne spune în prefață că va indica citatele preluate din Eriugena nu numai prin numele autorului, ci și prin „theta” cu care în trecut erau marcate persoanele condamnate la moarte (*quae Graece dicitur Theta quam sententiis capitalibus damnandorum aliqui praescribere solebant*⁶⁴). În consecință, un deținut asupra căruia a fost decretată pedeapsa cu moartea, trebuia să poarte haine de închisoare marcate cu litera a opta a alfabetului grec, cu litera Θ de la *thanatos* (θάνατος), literă menită fie să-i sporească sentimentul de umilință, fie să-i protejeze pe călăi de identitatea greșită a victimei lor. O aluzie timpurie la această practică apare într-una din epigramele lui Martial (epigrama VII, 37, 2) care stabilește că acesta era obiceiul roman cu privire la cei condamnați la moarte.

⁶² W.M. Calder, „Epigraphy of Anatolian Heresies”, în *Anatolian Studies*, pp. 73-74. Calder menționează în nota 1/p. 74: „Dr. Darwell Stone, căruia îi datorez aceste referințe, îmi spune că nu cunoaște nicio apariție a termenului σακκοφόρος la Sfinții Părinți, cu excepția numelui sectei”, iar referințele vizează ocurențele Σακκοφορία și σακκοφορεῖν.

⁶³ Boethius, *Consolarea Filosofiei*. Traducere de Othiel Vereș. Editura Polirom, Iași, 2011, p. 45.

⁶⁴ Prudentius de Troyes, *De praedestinatione contra Eriugenam*, col. 1012 B, în J.-P. Migne, *PL*, vol. 115, Paris, 1852.

5. Ammonius din cartierul Brucheion

Alexandria, centrul unui imens comerț, a devenit noua metropolă a științei și Atena părea să reînvie în Muzeu⁶⁵. Ce ne spune Ammianus? Că „Alexandria [...] a avut o mare dezvoltare. Hărțuită îndelung de dezbinări lăuntrice, după mulți ani a ajuns pe timpul împăratului Aurelianus la războaie interne de exterminare. Zidurile i-au fost dărâmate și distrus în cea mai mare parte cartierul care se numea Bruchion (*quae Bruchion appellabatur*), domiciliu îndelungat al unor oameni iluștri. De aici au fost originari Aristarchus [...], Herodianus [...], Ammonius Saccas, profesor al lui Plotinus (*et Saccas Ammonius, Plotini magister*)”⁶⁶, pe scurt, *Ammonius philosophus qui Saccas vocat* locuia în cartierul Brucheion, *domicilium praestantium hominum*. Îmi pare că Bruchion este cuvântul cel mai important din textul lui Ammianus, să vedem și de ce.

Toți cei care contestă originile scito-persane-indiene ale lui Ammonius pun accent pe faptul că acesta era din cartierul Brucheion din Alexandria, cartierul regal al orașului, locuit în mare parte de greci, și mai invpocă drept argument faptul că numele „Ammonius” era comun multor egipteni. Cunoscut și sub denumirea de Piruchium, Pyruchaeum, Bruchium sau Broucheion (Βρουχέϊον/*Broucheïou*), sau Districtul „grec”, Cartierul Regal a fost de la început locul palatelor Ptolemeilor. Aici se aflau casele de lux ale curtenilor greci, ambasadori, cei mai înalți generali ai armatei. În epoca romană, Cartierul Regal era sediul celor înalților administratori romani și al celor care căutau prestigiu de pe urma Romei. Marea Bibliotecă a lui Alexandru făcea parte din Complexul Muzeal din Cartierul Bruchiom (o bibliotecă mai mică era în Templul lui Serapis). Complexul muzeal principal conținea 128.000 de lucrări distincte din Grecia, Roma, Mesopotamia și alte mari culturi antice, făcându-l cea mai mare bibliotecă din lumea antică (Marc Antonius i-a oferit Cleopatrei biblioteca din Pergam pentru a înlocui volumele distruse în timpul ocupației orașului de către Iulius Cezar). Tot aici a fost Muzeul și școlile medicale și științifice renumite în întreaga lume, până la revoltele de la sfârșitul secolelor III și IV când sectele creștine au distrus bibliotecile

⁶⁵ Joseph Marie Degérando, *Histoire comparée des systèmes de philosophie: considérés relativement aux principes des connaissances humaines*, p. 132.

⁶⁶ Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*. Studiu introductiv, traducere, note și indice de David Popescu. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, cartea XXII. 16. 15-16/p. 322.

„păgâne” ale anticilor, distrugerea fiind finalizată în urma invaziei musulmane. Cartierul Regal a fost, de asemenea, jefuit în mod repetat inclusiv de către împărații romani Aurelian și Dioclețian, și a fost mare parte în ruine până în anul 400 d.C.⁶⁷

Problema se pune astfel: cum un locuitor al unui asemenea „cartier” ar fi putut fi un simplu sakkophor/„cărător de sac”/hamal? Câteva informații editoriale îmi par deosebit de importante. O notă din *Istoria bisericească* a lui Eusebiu spune: „Broucheion făcea parte din Alexandria; pare derivat din termenul πυρονχος (pyronchos), *annonae praefectus* și era un fel de piață de porumb („corn-market”)”⁶⁸. Două chestiuni sunt în joc.

Prima: termenul πυρονχος/pyronchos nu e de aflat în dicționare, e mai degrabă o eroare de tipar sau poate o lecțiune coruptă din vreun manuscris, oricum, așa l-am găsit în ediția consultată. Πυρονχος, cum apare în text, pare să aibă legătură cu ó πυρός/o pyrós = „grâu/grâne” nu cu πῦρ, πυρός/pýr, pyrós = „foc”, așa cum am fi tentați să credem la prima citire. Am văzut că în ediția uzitată în care apare πυρονχος se vorbește despre „corn market”. Dacă, ducând lucrurile la extrem, am putea vedea în πυρονχος un acuzativ sg. (πυρον/pyron) și poate ceva de la un verb precum χέω (chéo), care înseamnă „a vărsa”/„a răspândi”, atunci am avea ceva de genul „cel care varsă/răstoarnă grâu (sau grâul)”, ceea ce are sens în context, dar tot nu poate fi explicat morfologic πυρονχος. Ultima parte a cuvântului ar putea trimite și la substantivul χόος/chóos (contras χοῦς/choús), care desemnează o unitate de măsură (mai mult pentru lichide, după cum apare în Bailly)⁶⁹.

⁶⁷ Vezi Jacques Matter, *Histoire de l'École d'Alexandrie comparée aux principales écoles contemporaines*. Tome I. Chez Hachette, Paris, 1840, pp. 300-302.

⁶⁸ Vezi, cred, nota lui Crusé de la p. 311 în Eusebius Pamphilus, *The Ecclesiastical History*. Translated from the original with an Introduction by Christian Frederick Crusé. Tenth Edition. New York, Thomas N. Stanford, 637, Broadway, 1856.

⁶⁹ Anatole Bailly, *Dictionnaire Grec-Français*, p. 1706 (unde, spre exemplu, pyrnion = „pâine de grâu”; pyro-boros = „mâncător de pâine”; pyro-dokos = „cel care recepționează grâul”/„magaziner”; pyro-logos = „cel care preia grâul”; pyro-poleo = „a vinde grâu”. Pyros nu înseamnă aici „foc” ci „grâu”, prin extensie cereale, deci și porumb. La p. 2145 χόος-χοῦς = „unitate de măsură pentru lichide”). La fel în Liddell and Scott, *A Greek-English Lexicon*, p. 787. Mulțumesc colegului Constantin-Ionuț Mihai, călăuza mea printre „grâne” și „foc”!

A doua chestiune: *annona praefectus*, din substantivul de gen feminin *annona*, *ae* = „producție”, „recoltă” anuală de cereale și *praefectus* = „conducător”, „comandant”, aici cu sensul de inspector al pieței de cereale⁷⁰; ambele chestiuni merg mai curând către un Ammonius „purtător de saci”. De altfel, *praefectus annonae* era „prefectul proviziilor” cunoscut și ca „prefectul aprovizionării cu cereale” (*praefectus rei frumentariae*), îndeobște un funcționar roman însărcinat cu supravegherea aprovizionării cu cereale a orașului Roma, iar în timpul lui Ammonius avem un *praefecti annonae* pentru orașul Alexandria și un altul pentru provincia Africa, sursele principale de aprovizionare cu cereale a Romei. În același sens aflăm o informație editorială (care apare în *Index*) din Ammianus Marcellinus: „Ammonius era supranumit Saccas, «purtătorul de saci», pentru că era angajat ca hamal public la Alexandria pentru a transporta cerealele care erau debarcate acolo”⁷¹.

Charrue nu este de acord: „proveniența lui Ammonius din cartierul Brucheion este perfect contradictorie cu profesia de «purtător de saci»”, adică este perfect inutil să ne raportăm la o „meserie primară de cărător de saci în portul Alexandria” a lui Ammonius, pe cale de consecință, profesia de „purtător de saci” pe care credeam că o detectăm în numele său după Teodoret, a cărui apologetică de fapt capătă o înfățișare polemică, este falsă și fantezistă din punct de vedere filologic⁷².

6. Chestiuni administrative

Este apoi de avut în vedere că într-o zonă de cultivare intensă a grâului/porumbului/cerealelor precum Egiptul, transportatorii reprezentau o parte importantă a economiei locale. Plata transportului de saci (*sakkegia*) și bărbații care făceau această muncă (*oi sakkegountes*) sunt frecvent menționate în papirusuri. Organizația „cărătorilor” de saci presupunea cel puțin două tipuri de bresle: κτηνοτρόφοι/*ktinotróphoi* (crescători de animale) și καμηλοτρόφοι/*kamilotróphoi* (proprietari de

⁷⁰ Antoine Ernout et Alfred Meillet, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Latine. Histoire des Mots*, p. 63, la fel în Gheorghe Guțu, *Dicționar Latin-Român*. Ediție revăzută. Editura Humanitas, București, 2007, p. 57.

⁷¹ Ammianus Marcellinus, *Roman History*. Volume II, p. 655.

⁷² Jean-Michel Charrue, „Ammonius et Plotin”, nota 5/pp. 72, 73, 74.

cămile)⁷³, după cum le descrie Rostowzew. Chiar dacă dovezile sunt incomplete, e de presupus că meșterul care a fabricat sacii, nedeținând nicio cămilă sau vreun măgar, le-a cărat cu spatele și un astfel de om poate fi numit, în greaca demotică „sakkas” = „purtător/cărător/transportator de saci”.

Papirologul Bror Olsson⁷⁴ a întocmit o listă a denumirilor comerciale terminate în ας: λιβανάς/*libanás* („mânuitorii de rășină parfumată/tămâie”), μόλυβος/*mólybos* („conducătorul unui grup de muncitori”), αργυράς/*argyrás* („argintarii”) etc. Acestea sunt cuvinte neliterare și Olsson este capabil să citeze douăzeci și unu de astfel exemple, majoritatea cuvintelor aparțin papirusurilor de secol II-III și exista obiceiul ca aceste cuvinte, care desemnau meserii, să se transfere asupra celor care le practicau ca nume proprii. Concluzia ar putea justifica includerea lui „sakkas” într-o astfel de formațiune lexicală, cuvântul în sine apare într-un papirus de secol IV ca „sakka”/„sakkon” (papirusul CCLII, A.D. 350⁷⁵). În versul 2, din totalul de 8 versuri, editorul Kenyon⁷⁶ a luat cuvântul „sakka” drept nume propriu imprimându-l Σακκα/*Sakka*. Deși aici traducerea „Dieskoro fiul lui Sakkas” (Διεσκορο του Σακκα/*Dieskoro tou Sakka*) este

⁷³ Federico De Romanis, „In tempi di guerra e di peste Horrea e mobilità del grano pubblico tra gli Antonini e i Severi”, în *Antiquités africaines*, nr. 43, 2007, pp. 187-230/aici pp. 203, 204 și Michael Rostowzew, „Kornerhebang und transport im griechisch-römischen Ägypten”, în *Archiv Für Papyrusforschung und Verwandte Gebiete*. Dritter Band. Leipzig. Druck und Verlag von B.G. Teubner, 1906, pp. 201-224, aici p. 219.

⁷⁴ Bror Olsson, „Die Gewerbenamen auf - ας in den Papyri”, în *Aegyptus*, vol. VI, 1925, pp. 247-249.

⁷⁵ „Această foaie de papirus este scrisă pe ambele părți. Partea din față este o relatare referitoare la cereale și are două coloane. Prima coloană este însă prea grav mutilată pentru a merita transcrisă, nimic nefiind lizibil cu excepția unor cifre. A doua coloană este împărțită în două secțiuni, fiecare având în frunte numele unui loc, într-un caz Andromahis, în celălalt Hermopolis. În fiecare secțiune există câteva nume, urmate de cantități variate de cereale exprimate în artaba (în Egipt, în perioada greco-romană, „artaba” = unitate de măsură a cerealelor). Verso-ul conține relatarea unui anume Dieskoreo referitoare la cereale, scrisă și ulterior anulată prin linii trasate peste scris” - *Greek Papyri in the British Museum*. Catalogue, with Texts. Edited by F.G. Kenyon. Vol. II. Printed by Order of the Trustees, London, 1898, p. 311.

⁷⁶ *Greek Papyri in the British Museum*, p. 312. Aici aflăm și cele 8 versuri.

tolerabilă, „Dieskoro” nu poate să fie menționat pur și simplu prin patronimul său în versul 8, numele său personal (Dieskoro) ar fi trebuit repetat, caz în care urmează că „sakka” din versul 8 nu poate fi nume propriu. Ce mă interesează aici este expresia „telon sakka”, unde „sakka” este o abreviere obișnuită pentru genitivul *télous*, iar sintagma „télous sakka” ar putea însemna „taxa plătită de un făcător de saci”. Expresia este ușor de înțeles din faptul că, începând cu Dioclețian, fiecare comerciant din Imperiu trebuia să-și plătească taxa cuvenită, încât este firesc să presupunem că în versul 2 „sakka” înseamnă „făcător de saci”/„sack-maker”.

Hindley pare a face dreptate lui Teodoret care ne relatează că Ammonius a început profesoratul în filosofie numai după ce a abandonat sacii în care era obișnuit să care/transporte grâu. Anticii i-au numit pe *σακκόφοροι/sakkophoroi*, *saccari*, oamenii pe care îi desemnăm azi sub numele de „purători”/„porte-faix”, „suport de sarcină” pentru ceva, pentru saci în cazul de față, *saccarii*, erau hamalii care-și duceau poverile în saci (*saccus*). Persoanele fizice nu aveau voie să angajeze alți hamali pentru transportul mărfurilor, încât breslei saccarilor i s-a acordat printr-un cod anume monopolul asupra muncii de acest fel⁷⁷. În *Codul lui Teodosie* aflăm decretul *De saccariis portus Romae* dat de împărații Valentinianus și Valens la data de 8 iunie 364 și adresat *praefectum Urbi*, Symmachus. Spune: *omnia, quaecumque advexerint privati ad portum urbis aeternae, per ipsos saccarios vel eos, qui se huic corpori permiscere desiderant, magnificentia tua iubeat comportari et pro temporum varietate mercedes considerata iusta aestimatione taxari, ita ut, si claruerit aliquem privatum per suos adventicias species comportare, quinta pars eius speciei fisco lucrativa vindicetur* „dacă vor cetățenii particulari să transporte mărfuri prin portul Cetății Eterne, Magnificența Ta va porunci că toate acestea să fie transportate de *saccarios* („purători de saci”), sau de acele persoane care doresc să se unească cu această breaslă. În funcție de anotimpuri, mărfurile vor fi estimate just, astfel încât, în cazul în care ar rezulta că vreun cetățean privat și-a transportat mărfurile cu proprii sale

⁷⁷ Clyde Pharr, nota 1/p. 421, în *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*. A translation with commentary, glossary and bibliography by Clyde Pharr in collaboration with Theresa Sherrer Davidson and Mary Brown Pharr. With an Introduction by C. Dickerman Williamss. Princeton University Press, 1952.

ajutoare (și nu cu *saccarias*), o cincime din mărfurile menționate vor fi revendicate în profitul fiscului/statului”⁷⁸.

7. Reveniri onomastice

Teodoret nu simpatizează cu Ammonius, „ Purtătorul de saci” este „sakkos” sau „sakkophoros” și nu „saccas” ca în textul lui Teodoret, ceea ce arată imposibilitatea acestei explicații altfel decât dacă episcopul s-a datat unui joc de cuvinte pentru a discredita pe Ammonius și școala sa într-o lucrare cu un titlu semnificativ - *Graecarum affectionum curatio* - unde apologetica se transformă în polemică (îl numește Ἀμμώνιος ὁ ἐπὶ κλην Σακκάς/*Ammónios o epíklin Sakkás/Ammonius cognomento Saccas* = „Purtătorul de sac”). Teodoret are o manie împotriva magilor persani sau indieni și vorbește despre Plotin ca despre un plagiator (*furtum patefecit*) al lui David din Vechiul Testament și ca unul care frecventează *piscatorum quoque ac sutoris*/„pescarii și cizmarii”⁷⁹.

Ergo: „nu cunoaștem defel motivul pentru care Ammonius a purtat și numele de «Saccas». Traducerea lui prin «hamal» („Purtător de saci”), transmisă întâia oară de episcopul Teodoret (potrivit acestuia Ammonius ar fi îndeplinit umila meserie de hamal, înainte de a se dedica filosofiei), nu este întru totul sigură. Nici unele ipoteze moderne nu par a fi însă plauzibile”⁸⁰.

În lexiconul *Suda* (secolul X), ocurența „Ammonius” apare de trei ori, ocurența „Sakkas” de două ori. Astfel:

- „Apameus, filosof, elev al lui Plotin, profesor al lui Porfir, contemporan cu Ammonius (*evnchronísas 'Ammonío*) și Origen”⁸¹;

⁷⁸ *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions. A Translation with Commentary, Glossary and Bibliography* by Clyde Pharr in collaboration with Theresa Sherrer Davidson and Mary Brown Pharr. With an Introduction by C. Dickerman Williamss. Princeton University Press, 1952, p. 421.

⁷⁹ Theodoret Episcopi Cyrensis, *Graecarum affectionum curatio*, pp. 259, 260, 261.

⁸⁰ Giovanni Reale, *Istoria filosofiei antice. Plotin și neoplatonismul păgân*. Vol. VIII. Traducere din limba italiană de Cristian Șoimușan, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2019, p. 13.

⁸¹ *Svidae Lexicon*. Edidit Ada Adler. Pars I. A-Γ. Editio Stereotypa Editionis Primae (MCMXXVIII). K.G. Saur, München - Leipzig, 2001, 1549/p. 138.

- „Origen și Adamantios, un om cu o mare rațiune și versat în toată învățătura, au devenit ascultători ai filosofului Ammonius, poreclit Sacca”⁸² (*Ammonίου τοῦ φιλοσόφου, τοῦ ἐπικλιν Σακκά*);

- „Plotin, elev al lui Ammonius, fostul purtător de sac”⁸³/Πλωτίνος, μαθητῆς Ἀμμωνίου τοῦ πρώην γενομένου σακκοφόρου/*Plotios, mathitis Ammonίου τοῦ πρώην γενομένου sakkophórou*.

Suda confirmă în acești termeni faptul semnalat de Ammianus: Ἀμμώνιος, φιλόσοφος Ἀλεξανδρεὺς, ὁ ἐπικληθεὶς Σακκάς/*Ammónios, philósophos Ἀlexandrèys, o epikletheís Sakkás*/„Ammonius, filosof din Alexandria, supranumit Sakkas”, încât Ammonius purta porecla de „Saccophor”: πρώην γενομένου σακκοφόρου/*próin genoménou sakkophórou*/„fost purtător de sac”⁸⁴.

Un scurt dialog îmi pare suficient de relevant pentru a-l apela. Participă la dialog E.R. Dodds⁸⁵, H.C. Puech, H. Dörrie și P. Henry. Intervine Puech: s-ar putea oare ca Ὁ Σακκάς/*Ó Sakkas* să nu fie explicat ca o formă prescurtată a lui ὁ καὶ Σακκάς/*Ammonius*, cel care se numește „și Sakkas”? Teodoret face din Σακκάς un echivalent al σακκοφόρος/*sakkophóros* (*saccarius*), termen care este folosit de *Suda* și care înseamnă de obicei „cărător/purtător de sac”, de unde apoi abandonul lui Ammonius de a transporta saci cu cereale pentru a se dedica filosofiei. Dodds întreabă dacă „Sakkas” se mai găsește undeva ca nume personal altfel decât în legătură cu Ammonius? Dörrie spune că a găsit numele „Sakkas” de două ori: în *Bibliotheca Hagiographica Graeca*⁸⁶ și în Eusebie (*Istoria bisericească*, V. 21. 2-5/p. 214) care amintește de un martir din Alexandria, Apollonius Sakkeas, martirizat la Roma sub Commodus în aprilie 184. Cu toate acestea, continuă Dörrie, interpretarea lui Teodoret

⁸² *Svidae Lexicon*. Edidit Ada Adler. Pars III. K-Ω. Editio Stereotypa Editionis Primae (MCMXXXIII). Verlag B.G. Teubner, Stuttgart, 1967, 182/pp. 616-617.

⁸³ *Svidae Lexicon*. Edidit Ada Adler. Pars IV. Π-Ψ, 1811/p. 151.

⁸⁴ L.-J. Dehaut, *Essai historique sur la vie et la doctrine d'Ammonius Saccas*. M Hayez. Imprimeur de l'Academie Royale, Bruxelles, 1836, pp. 64-65.

⁸⁵ E.R. Dodds, „Numenius and Ammonius”, în *Les Sources de Plotin*, pp. 45-47.

⁸⁶ *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Ediderunt Socii Bollandiani. Bruxellis. Société des Bollandistes, 1909, p. 22 menționează martiriul lui Apollonius sub Commodus, nu se amintește însă nimic despre „Sakkeas” aici, *Sacceas* apare în *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, ed. Fr. Halkin., t. I, Société des Bollandistes. Bruxelles, 1957, p. 52.

este una derogatorie și batjocoritoare. Henry spune că argumentul lui Dörrie, și anume că mărturia lui Teodoret este izolată și tardivă, ne pune în situația de a susține că nu avem nicio garanție că Ammonius a fost numit ὁ Σακκας? Aceasta ar fi întrebarea. Puech răspunde: nu Teodoret a inventat ὁ Σακκας. Dörrie specifică: întrebarea trebuie clarificată - cunoștea Porfir supranumele de „Sakkas”? Pentru că dacă da, atunci numele, dacă este real, trebuia să-l fi amintit Porfir alături de onomastica simplă a lui Ammonius. Dodds conchide, nu foarte convingător: putem presupune că un posibil răspuns la întrebarea domnului Dörrie este: da, Porfir știa asta, dar a preferat să nu folosească termenul complementar „Saccas”, nu tocmai onorant pentru Ammonius, descriindu-l în schimb ca θεοδίδακτος/*theodidaktos*, ceea ce este un mod de a spune că a fost αὐτοδίδακτος/*autodidaktos*, termeni care stau foarte bine împreună. Dodds nu este convingător pentru că pune pe seama lui Porfir afirmații pe care acesta nu le-a făcut!

„Ammonius Saccas [...] a fost [...] la început hamal („daher der Beiname Sakkas” = „de unde și porecla Sakkas/*sakkophoros*”) și mai târziu și-a câștigat distincția de profesor de filosofie platoniciană în Alexandria. Se pare că a murit în jurul anului 242 d.C., dar nu a lăsat nimic scris în urma lui. Prin urmare, este dificil de stabilit cât de departe sunt derivate de la el doctrinele marelui său elev Plotin, mai ales că primele noastre informații despre acest fapt aparțin secolului V. (Hierocles din Alexandria și probabil, din această sursă, Nemesius)”⁸⁷. Porfir spune că învățătura filosofică a lui Plotin se baza pe învățăturile lui Ammonius („mit dem Beinamen: der Sackträger”/Sakkas⁸⁸), ideile lui nu sunt suficient de cunoscute pentru ca să putem discerne clar ce este al lui și ce a adăugat Plotin⁸⁹.

Ammonius este amintit de două ori de Nemesius din Emesa, nicidecum însă cu porecla Saccas, prima dată în cap. II ca „dascăl al lui Plotin și Numenius (*Ammonio, doctore Plotini et Numenio Pythagoraeo*), a doua

⁸⁷ Eduard Zeller, *Grundriss der Geschichte der Griechischen Philosophie*. Leipzig, O. R. Reisland, 1920, p. 353.

⁸⁸ Idem, *Die Philosophie der Griechen*. Erste Hälfte. Tübingen. Verlag von Ludwig Friedrich Fues, 1852, nota 3/p. 680: „poreclit: cărătorul de saci”.

⁸⁹ Alfred Croiset & Maurice Croiset, *Histoire de la Litterature grecque*. Tome V. Albert Fontemoing, Éditeur, Paris, 1899, nota 1/p. 822.

oară în cap. III ca „învățător al lui Plotin (*Ammonius, Plotini doctor/didaskalos*)⁹⁰.

Fotie se ocupă de Hierocles în *Biblioteca sa* (*codices* 214 amintește cartea lui Hierocles *Peri pronoias/De providentia* care tratează despre ceea ce depinde de noi și ceea ce depinde de suveranitatea divină). Scopul declarat al investigații lui Hierocles este de a trata providența încercând să concilieze doctrina lui Platon cu cea a lui Aristotel, autorul dorește să concilieze opiniile acestor gânditori nu doar în discuțiile lor despre providență, ci în toate cele în care concep sufletul ca fiind nemuritor și în care au filosofat despre cer și lume⁹¹.

Ceea ce face Ammonius în raport cu Platon și Aristotel este de reținut în sintagma lui DePalma - "philosophy without conflict"⁹² sau, îi spune G. Reale, „filosofia eliberată de spiritul polemic”⁹³. Cum explică DePalma? Sintagma "philosophy without conflict" a revoluționat urmările filosofiei în cadrul Imperiului Roman din secolul III prin postularea faptului că doctrinele lui Platon și Aristotel au fost de acord în punctele lor esențiale și că scrierile lor ar trebui editate și interpretate astfel încât să fie armonizate aparentele conflicte, mai mult, „înainte ca trupele imperiale în 272 să distrugă cartierul Brucheion, creștinii și grecii învățaseră unii de la alții acolo timp de peste o jumătate de secol. Acolo, filosoful heterodox Ammonius Saccas a fost izvor de învățătură pentru nenumărați studenți

⁹⁰ Numenius Episcopus Emesenus, *De natura hominis*, în J.P. Migne, *PG*, vol. 40, Paris, 1863, col. 538, 594. Vezi și Nemesius din Emesa, *Despre natura omului* (*Peri physeōs anthrōpou*). Traducere din limba greacă, introducere și note de Walter Alexander Prager. Editura Univers Enciclopedic Gold, București, 2012, pp. 59, 97.

⁹¹ Photius, *Bibliothèque*. Tome III (*codices* 186-222). Texte établis et traduits par René Henry. Paris. Société d'Édition «Les Belles Lettres», 1962, *codices* 214/pp. 125-126.

⁹² Elizabeth DePalma Digester, cap. IV: "Exegesis and identity among platonist and christians", în *Philosophy and the Abrahamic Religions: Scriptural Hermeneutics and Epistemology*. Edited by Torrance Kirby, Rahim Acar and Bilal Baş. Cambridge Scholars Publishing. Newcastle upon Tyne, 2013, pp. 45, 46, 48, 49, 52. Este de fapt un text preluat din Elizabeth DePalma Digester, *A Threat to Public Piety. Christians, Platonists, and the Great Persecution*, cap. 1: "Ammonius Saccas and the Philosophy without Conflict", pp. 23-48.

⁹³ Giovanni Reale, *Istoria filosofiei antice. Plotin și neoplatonismul păgân*. Vol. VIII. Traducere din limba italiană de Cristian Șoimușan. Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2019, p. 17.

elini și creștini, inclusiv Origen, marele teolog creștin, și Plotin, așa-numitul fondator al neoplatonismului”⁹⁴.

Oricum, nu se poate reconstrui doctrina lui Ammonius despre voință și providență din dovezile lui Hierocles așa cum îl prezintă Fotie, și nici numele „Sakkas” nu este amintit în vreun loc de cei doi.

8. Concluzie - Ammonius, „ein großer Schatten”

Willy Theiler l-a descris pe Ammonius Saccas ca fiind „ein großer Schatten”⁹⁵ („o mare umbră”), „și cum o umbră are libertatea de a fi ceea ce privitorul dorește, umbra a fost când a unui călugăr budist, când a autorului corpusului areopagitic”⁹⁶, și, cu siguranță, „figura lui Ammonius Sakkas este învăluită în mister”⁹⁷, la fel doctrina lui (Plotin, „deși ținea cursuri pentru cei ce-l frecventau, păstra învățăturile lui Ammonios învăluite în taină”)⁹⁸, după cum personajul rămâne o „figură extrem de iritantă pentru istoricii filosofiei”⁹⁹. Deși inițial pentru Theiler Ammonius Saccas era „o mare umbră”¹⁰⁰, bazându-se pe dovezile că Origen creștinul se numărase, cu aproximativ douăzeci de ani înainte de Plotin, printre

⁹⁴ Elizabeth DePalma Digeser, *A Threat to Public Piety. Christians*, pp. 2-3.

⁹⁵ Willy Theiler, „Plotin und die antike Philosophie”, în *Museum Helveticum*, vol. 1, fascicula 4, 1944, p. 215. „And so for me, as for M. Theiler, Ammonius is still, alas, «ein grosser Schatten» and nothing more” - E.R. Dodds, „Numenius and Ammonius”, în *Les Sources de Plotin*, p. 32.

⁹⁶ Adrian Muraru, „Origen, un faimos literalist”, în *Origen. Omilii, comentarii și adnotări la Geneză*. Studiu introductiv, traducere și note de Adrian Muraru, Editura Polirom, Iași, 2006, p. 51.

⁹⁷ Luc Brisson, „Plotin: o biografie”, în Porphyrios, *Viața lui Plotin*. În românește de Adelina Piatkowski, Cristian Bădiliță și Cristian Gașpar. Ediție îngrijită de Cristian Bădiliță. Editura Polirom, Iași, 1998, nota 8/p. 94.

⁹⁸ Porphyrios, *Viața lui Plotin*, 3/p. 125.

⁹⁹ Cristian Bădiliță, *Platonopolis sau împăcarea cu filozofia*. Editura Polirom, Iași, 1999, pp. 115-116.

¹⁰⁰ Găsesc într-o traducere o foarte bună sintagmă care se referă la Plotin în raport cu Ammonius. Plotin este, spune Zeller, „umbra umbrei”/“the shadow of a shadow” - Eduard Zeller, *Outlines of the History of Greek Philosophy*. Thirteenth Edition, revised by Dr. Wilhelm Nestle and translated by L.R. Palmer. London. Routledge&Kegan Paul Limited, 1931, p. 292 și aceeași ediție de la Meridian Book, New York, 1955, p. 314. În variantele germane sintagma nu apare!, și nici în toate traducerile în engleză!

studentii lui Ammonius și folosindu-l ca sursă pentru învățăturile lui Ammonius, împreună cu ceea ce se știe despre Saccas din lucrarea lui Hierocles din Alexandria *Despre Providență* și alte câteva surse (inclusiv Porfir), Theiler s-a convins că Ammonius nu era, până la urmă, o figură atât de obscură. Modul în care el reconstruiește filosofia lui Ammonius este ingenioasă dar nu convingător. Hans-Rudolf Schwyzer, prudent și critic față cu presupusele dovezi, a arătat cât de puține se pot ști despre Ammonius¹⁰¹. În textul său¹⁰², Schwyzer adună *testimonia* cu privire la Ammonius la începutul cărții. 7 mărturii sunt preluate din Porfir (6 din *Viața lui Plotin* și una din *Adversus Christianos*); 6 provin de la autorii creștini, Origen, Eusebiu, Ieronim, Nemesius¹⁰³ și Teodoret; una de la istoricul păgân Ammianus Marcellinus; 4 de la Hierocles prin intermediul *Bibliotecii* lui Fotie, o alta este preluată de la Proclus și încă una de la neoplatonicul Priscian; ultimele 3 sunt preluate din înscrisurile pe care *Suda* le-a dedicat lui Ammonius, Plotin și Origen. Aceste 23 de texte foarte scurte conțin tot ce putem ști despre Ammonius Saccas. Ceea ce reiese din această investigație riguroasă este că ni se refuză orice urmă de certitudine cu privire la conținutul învățăturii lui Ammonius. Timp de unsprezece ani Plotin nu numai că a participat la prelegerile lui Ammonius, dar, ne spune Porfir, l-a frecventat asiduu pe maestru, iar acesta a fost, fără îndoială, punctul esențial, și mă refer la ceea ce scria Seneca lui Luciliu făcând diferența dintre „cele ce se văd” și „cele ce se aud”: „Totuși mai folositor decât slova scrisă ți-ar fi cuvântul viu și contactul personal. Trebuie să ai lucrurile în fața ochilor, mai întâi fiindcă oamenii se încred mai degrabă în cele ce văd decât în cele ce aud și, apoi, calea învățăturilor e lungă, a exemplelor scurtă și sigură. Cleante n-ar fi întruchipat un al doilea Zenon, dacă l-ar fi ascultat numai; el a trăit însă alături de dânsul, i-a pătruns tainele, a văzut dacă-și duce viața potrivit cu învățătura lui. Platon și

¹⁰¹ Gerard O'Daly, "Willy Theiler (1899-1977)", în *A Text Worthy of Plotinus. The Lives and Correspondence of P. Henry S.J., H.-R. Schwyzer, A.H. Armstrong, J. Trouillard and J. Igal S.J.* Edited by Suzanne Stern-Gillet Kevin Corrigan José C. Barakat Jr.. Leuven University Press, 2021, p. 353.

¹⁰² Hans-Rudolf Schwyzer, *Ammonios Sakkas, der Lehrer Plotins*, pp. 10-14.

¹⁰³ „A trebuit să așteptăm până în secolul al V-lea înainte de a auzi despre ideile lui Ammonius de la Nemesius și Hierocles, și nu există nicio dovadă riguroasă că, într-adevăr, despre Ammonius Saccas vorbesc (cei doi) - Émile Brehier, *Histoire de la philosophie*. PUF, Paris, 1964, p. 406.

Aristotel și toată mulțimea de filosofi care aveau să apuce apoi pe căi deosebite au dobândit mai mult din felul de viață al lui Socrate decât din cuvintele lui. Pe Metrodor, pe Hermarh, pe Polyaenus nu școala lui Epicur i-a făcut oameni mari, ci împreuna viețuire cu dânsul”¹⁰⁴.

Dorința lui Plotin de a învăța despre filosofia indiană și persană este cunoscută, dar tocmai acest fapt face să pară improbabil ca învățătorul său să fi avut contacte privilegiate cu India. Teodoret susține că Ammonius a fost un „purtător de saci” în tinerețe și, prin urmare, a primit numele Sakkas, Schwyzer însă consideră că numele derivă din termenul *sakkos* (*saccus/ cilicinus*), care înseamnă o robă/togă/mantie filosofală. Goulet consideră că atribuirea numelui poate fi explicată prin confuzia lui Teodoret între Ammonius și Apollonius martirul poreclit Sakkeas¹⁰⁵. Alții au văzut în el un indian sau poate chiar un călugăr budist (Seeberg), sau un teolog creștin heterodox (Langerbeck). Însă numărul foarte mic de dovezi pe care le avem despre el nu este cu siguranță suficient pentru a susține aceste sugestii remarcabile, după cum oferă prea puțin teren chiar și pentru încercările mai sobre de reconstrucție a gândirii lui Ammonius care au fost făcute și vor continua să fie făcute de către cercetători care sunt convinși că un maestru care a putut oferi satisfacții intelectuale deosebite lui Plotin trebuie să fi fost un filosof de o calitate neobișnuită și care a contribuit la dezvoltarea neoplatonismului plotinian¹⁰⁶.

O remarcă a lui Jacques Matter îmi pare potrivită pentru final: după ce ridicăm un colț al vălului care acoperă studiile platoniciene din această perioadă, cădem îndărăt în cel mai dens întuneric atunci când ne întrebăm care a fost adevărata doctrină a lui Ammonius. A profesat el un eclecticism plauzibil, un sincretism absurd, un platonism pur sau o filosofie religioasă puțin diferită de creștinism? Dacă Ammonius ar fi profesat religia creștină,

¹⁰⁴ Seneca, *Scrisori către Luciliu*. Traducere și note de Gheorghe Guțu. Studiu introductiv de Isac Davidson. Editura Științifică, București, 1967, scrisoarea a VI-a/p. 12.

¹⁰⁵ Christoph Horn, „Ammonios Sakkas und seine Schule”, în *Grundriss der Geschichte der Philosophie. Philosophie der Kaiserzeit und der Spätantike*. Die Philosophie der Antike 5/2. Herausgegeben von Christoph Riedweg, Christoph Horn und Dietmar Wyrwa. Schwabe Verlag, Basel, 2018, p. 1252.

¹⁰⁶ A. H. Armstrong, „Life: Plotinus and the Religion and Superstition of his Time”, în A. H. Armstrong (ed), *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy*. Cambridge University Press, 1967, p. 197.

filosofii seculari nu l-ar fi ales drept profesor, dacă ar fi predat platonism pur, creștinii nu ar fi participat la lecțiile lui. Nu există nicio dovadă că ar fi profesat un sincretism așa cum îl găsim la Porfir, Iamblihchus și Proclus; și dacă ar fi predat eclecticism, doctrina sa ar fi fost mai puțin îndepărtată de cea a lui Potamon. Dintre toate doctrinele posibile, eclecticismul pare cea mai înțeleaptă întrucât un sistem adevărat este dincolo de puterile noastre, există doar în divinitate și nu vom concepe niciodată unul asemănător după cum, cu cât suntem mai atașați de un sistem, cu atât există mai multă parțialitate în ideile noastre, iar această ultimă presupunere este exclusivă filosofiei adevărate¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Jacques Matter, *Essai historique sur l'École d'Alexandrie*. Tome II. Paris, F. G. Levrault, 1820, p. 236.